

Alföldy Jenő

Költő a varázshegyen

A Szanatóriumi elégia Kálnoky László életművében

A költemény visszhangja

Kálnoky László *Szanatóriumi elégia* című költeményét sokig a költő fő műveként tartotta számon az irodalmi közvélemény. A terjedelmére és formájára nézve is impozáns, a kor életérzését kifejező és alapvető létkérdéseket magával görgető vers meglehetősen föltűnést keltett a legrangosabb hazai fórumon, az Illyés Gyula szerkesztette Magyar Csillag 1943. április 15-i számában. A költő nevét még kevesen ismerték: bár első kötete, *Az árnyak kertje*¹ jó visszhangot kapott (olyan írotársaktól és kritikusoktól, mint Weöres Sándor, Kárpáti Aurél, Hegedűs Zoltán vagy a dráma- és regényíró Kállay Miklós), a közönség alig vett tudomást a magánkiadásban kiadott s csupán szűk körben hozzáférhető könyvről. Nem csoda, hogy az olvasói élményéről elragadtatottan beszámoló idős költő, a Nyugat első nemzedékéhez tartozó Kemény Simon úgy írt fiatal pályatársáról, mint aki most találkozott először a nevével.² A mű későbbi fogadtatása is kedvező volt: szinte mindenki, aki többé-kevésbé teljes értékelést adott Kálnokyról, a költő legfontosabb versei között emlegette a *Szanatóriumi elégiát*.

A hét-nyolc könyvoldalt kitevő, harminc hétsoros szakaszból álló, három nagyobb egységből álló – triptichonszerűen elrendezett – vers a háború után először Sötér István antológiája, a *Négy nemzedék* közölte újra³. Ez a kötet sokáig a 20. század akkor még élő költőinek műveiből az utolsó szemle volt, amely az 1949-től elhallgattatott, „polgári” besorolású mestereket is érdemeik arányában vonultatta fel a többiek között. Kálnokytól a *Szanatóriumi elégiát* választotta Sötér István. Rövid jellemzést is adott a költőkről, s Kálnokyról így nyilatkozott elismerő mondatai közben: „mindazok az erények, melyeket a *Szanatóriumi elégiából* megismerhettünk, később is felbukkannak Kálnoky verseiben – anélkül, hogy az első remekléshez fogható akadna közöttük. »Egyversű« költő maradna?” Ehhez még hozzátett néhány enyhítő szót és jókívánságot az irodalomtörténész, de a tüske hosszú időre benne maradt Kálnokyban. Legjobban akkor sajgott fel, amikor Garai Gábor a hatvanas évek végén egy riport készítésekor emlékeztette a költőt Sötér húsz évvel korábbi kérdésére, s ezzel még jobban fokozta Kálnoky ellenszenvét saját versével szemben, mely a többit elfödi, holott sok mindenben meghaladta. Részben ez is arra készíthette, hogy egy újabb szanatóriumi kényszerzünet után (a bordaműtét után megmaradt fél tüdejében kimutatott beszű-

rődés miatt kezelték), utolsó évtizedében, a hetvenes évek közepétől haláláig ritkán tapasztalt termékenységgel írja meg egyre modernebb felfogású verseit.

A mű poétikája és stílusa

A vers a súlyosan beteg magánember szenvedésére, a halállal való szembesülésére összpontosít. A fél évig tartó mátrai szanatóriumi életéről számol be a költő a krónikák részletezésével, majd az elégiák módján szomorú meditációba hajlik, s a teljes létezés reménytelenségéből az emberi lét általános kritikáját bontja ki. A verskompozíció fölépítése, ahogy Csűrös Miklós rögzítette kismonográfiájában: „három tételből, 210 sorból álló hosszúvers, a hétsoros szakaszok közül hét-hét esik az első és a második tételre, tizenhat a harmadikra.”⁴ A versforma a nyugat-európai verstípusnak arra a fajtájára emlékeztet, amelyet József Attila alkalmazott *Levegőt!* című, ugyancsak triptichonszerűen fölépített versében, ahogy azt Radnóti Sándor vette észre tanulmányában:⁵ hat és feles ereszkedő jambusi sorok és emelkedő négyes jambusok váltakoznak meghatározott sorrendben. A szakaszok rímképlete: a b a b c c b. A „b” jelű sorok a rövidebbek, a többi a hosszabb. (József Attila versében egy szótaggal minden sor rövidebb, és a *Levegőt!* szerzőjének saját értelmezése szerint a hosszabb sorok nem hatodfeles jambusok, hanem magyarosan tagolt 5/6-osok.)⁶

Kálnokyt a nagy képzelőerejű, merész metaforák, ötletes hasonlatok, megszemélyesítések, szimbólumok és más, kifejező képek költőjének láthatjuk már az első kötete óta. A *Szanatóriumi elégiáról* mégsem mondhatjuk, hogy különösebben bővelkedne az olyan nagy képzeletű képekben, mint a korábbiakból az *Elégia*, az *Egy nyárej emléke* vagy a későbbiekből a *De profundis*, a *Gyermekkor*, a *Nyársirató*, a *Hérosztratosz* vagy a *Mélytenger* – hogy a legmozgalmasabb, színesztéziákban bővelkedő, szürreális és expresszív verseiből említsek egy kis csokornyit. Csak a képalkotó módszerére utaló *Nyársiratót* idézem a hetvenes évekből, melyben *marokra szorítja az álmot, / s mint aki játszadozik viperákkal, / kifeszíti, s pengeti őket* – a költészet veszélyeit is vállaló hitvallás sugallatosságának és sokrétűségének nem lehet ellenállni, különösen, ha ilyen lendületes ritmusban szól. Ám a szanatóriumi verset nem annyira a képi kifejezés, mint inkább a testi-lelki megpróbáltatások leírása és a jobbára fogalmakból építkező meditáció teszi nagy verssé. A gondolati költemény számos megjelenítő részletével elgyönyörködtet – pl.: „mint kemény ököl egy súlyos tölgyfaajtón, / dörömböl nyugtalan szívem”, vagy „eltűnünk nyomtalan, akár a hófolt” – ám viszonylag épp az ilyen *szép* hasonlatok a legkevésbé eredetiek a versben. Ahogy az utóbb említett részlet József Attila *Talán eltűnök hirtelenjét*, úgy egy másik az *Alkalmi vers a szocializmus állásáról Ignotusnak* sorait idézi, borúsabb változatban: Kálnoky: „A tárna összedől, és kincsei a mélyben / maradnak rendületlenül”. József Attila: „Ha beomlanak a

bányát / vázázó oszlopok, / a kincset azért a tárnák / őrzik és az lobog”. Más József Attila-hatások is észrevehetőek a versben. Ezzel nem a nagyobb önállóságot kérem számon a *Szanatóriumi elégiától* (a nagyok mindig „súgnak” legmértőbb utódaiknak), csupán azt állítom, hogy Kálnoky képalkotó fantáziája ebben a versében *nem* azzal az egyedülálló – és csak a legnagyobbak által elérhető – költői erővel működik, mint a fentebb említett költemények. Az, hogy egy lírikus nem villogtatja minden költői fegyverét valamelyik versében, korántsem zárja ki, hogy egyéb eszközeit viszont a legmagasabb szinten alkalmazza. A *Szanatóriumi elégia* erényeihez tartozik a nagy lélegzetvételi triptichon-szerkezet, a mindvégig kitarított melankolikus és megrendült tónus, valamint a bonyolult képletű szakaszok tökéletes hangszerelése. Mintha Petőfi *Tündérelm*jének ez a felejthetetlen fölshívása teljesülne: „Oh lassan szállj, és hosszan énekelj, / Haldokló hatyúm, szép emlékezet!...”. Kálnoky *memento mori*-szerűen felszólító elégiájának időélményét a sanatóriumi élet egyhangúságán átvérző, halálos előérzet feszültsége határozza meg. Ez más, egészen más, mint *Az árnyak kertje* kötetében uralkodó *spleen*, az „unalom, a kisvárosi tengés-lengés”, melyet Weöres Sándor Nyugatba írt kritikája szerint⁷ Kálnoky a legérdekesebb témák módján kezelt: ez már általános világérezés, melyet éppen a tüdőbetegek nem is tudom, hányadik pokolkörében tapasztalt meg, és emelt föl az egyetemes érvényű szimbólumok rangjára. *Az árnyak kertjének* egyik versében még kamaszos szeszéllyel írta egy szerelmi csalódás alkalmából: „Azt akarom, remény, hogy hagyj magamra!”⁸ A *Szanatóriumi elégiában* viszont már megokolt keserűséggel szögezi le: „A lét reménytelen.”⁹ Szinte koppan a röviden letett mondat. A mindent hóval ellepő tél képeit hiába követik a tavasz vidám színei, a sanatóriumi élet lehangoló egyformaságán ez nem változtat, a bekerítettség állapotából semmilyen kiutat nem talál a beszélő, sem önmagának, sem sorstársainak – sem a lélekben, sem a világ rendjében. Ezért oly kifejező a záradék: „ Nem értjük végzetünk. Bolyongunk körbe-körbe. / Csak porszemek vagyunk. Mindegy, hogy mely gödörbe / kerülnek egykor csontjaink”.

A természet tavaszi megújulása egy pillanatra mintha lazítana ezen a megkövültségen: a betegtársakkal együtt a vers alanya is reménykedett egy ideig, hogy a dermedtségéből föléledő természet gyógyulást hoz. Ezt ígéri a virágzó fák, a fecskék, a kakukkszó, s a kéz a kézben sétáló fiatal párok is: mintha a felbozsdult tavasz részei volnának. De számukra sincs vigasz: „Meglátszott minden arcon: / fél, hogy örökre itt marad”.

A cenzúra beleszól

Álljunk meg egy pillanatra a költeménynek a tavaszi hangulatot sugárzó versszakánál. Egy sokáig terjedő félreértést szeretnék tisztázni, melynek magam is gyanútlan részese voltam e tanulmány írásáig.

Kálnoky több ízben sajtó alá rendezte a *Szanatóriumi elégiát* – például a Sötér-féle antológiába válogatásakor vagy saját verseskötvényeiben: 1957-ben a *Lázás csillagon*, 1972-ben a *Letépett álarcok* és az 1980-as *Összegyűjtött versek* című kötetekben. Ám egy érzékeny ponton azt látjuk, hogy a *Magyar Csillagban* a költemény 2. részének első szakasza egy helyen eltér az 1945 utáni változatoktól – kiemeléssel jelzem:

Oly hosszú volt a tél, szinte kibírhatatlan;
milyen nagyon vártuk pedig
a tavaszt, mely a föld alatt szervezte lassan
játékos forradalmait,
hogy kéklő ég alatt nyilazzanak a fecskék,
s a fák, mint pártagok, kitűzzék a rügyecskék
apró, fehér jelvényeit.

Mint fentebb már említettem, a folyóiratban olvasott elégiára azon frissiben reflektált az *Újság* című orgánum 1943. július 18-i számában a *Nyugat* első nemzedékének költője, a ma már jószerével csak Karinthy paródiájából ismert nevű Kemény Simon. Éppen az idézett versszakot emelte ki, s nála is a rügyecskék „apró, fehér jelvényei” olvashatók, akárcsak a vers első megjelenési helyén, a *Magyar Csillagban*. Nos, a rügyező fákkal társított *apró fehér* pártjelvények az 1945 utáni újraközlésekben *élénk színű*ekre változtak, először a *Négy nemzedék* című antológiában. Ez akkor is a Rákosi-Révai korra jellemző cenzúra műve, ha Sötér kérte meg a költőt, hogy cserélje az „apró, fehér pártjelvények” jelzős szerkezetét „élénk színű pártjelvényekre”, és akkor is, ha a költő öntevékenyen, óvatosságból változtatott a jelzőn. Az eredeti *fehér pártjelvényen* ugyanis könnyen magakadtak volna az ideológiai „kulturfelelősök”, főként 1948 táján, a kommunista és a szociáldemokrata párt uralomra jutásakor (ha megtörtént már a szocdemektől kierőszakolt fúzió, ha nem). Mert mit fejezhet ki egy „fehér pártjelvény?” Esetleg valami ellenforradalmi vagy keresztény huncutságot? Ilyesmire Kálnoky semmiképpen nem gondolhatott. Kissé bigottan keresztény neveltetését a felvilágosodott értelmiségi módján már diákként fölülbírálta és elvetette, de amikor 1939-től a baloldali gondolkodású, budapesti költő- és író társaival (főként Vas Istvánnal, Déryvel és Radnóttal) összebarátkozott,¹⁰ akkor is kényesen őrizte pártsemlegességét. A *fehér* jelző egyszerűen a rügyező-virágzó gyümölcsfák többségének pontos megfigyelésére utal. A vörös mozgalmakhoz, ideológiákhoz való viszonyát a tartózkodó hallgatás vagy a néma ellenszenv jellemzi. Szabadelvű és demokratikus meggyőződésű, voltaire-i szellemű értelmiségi volt mindig – másként nem írhatta volna meg 1939 őszén Lengyelország lerohanásán felháborodva *Egy modern zsarnokhoz* című Hitler-ellenes versét, mely a *Szanatóriumi elégiát* megelőző költeményei közül minden bizonnyal a legfontosabb műve, akkor is, ha egészen

1957-ig az íróasztal fiókjában pihent. Az elégiában akkor is véglegesnek tekintette az „élénk színű” változatot, amikor a diktatúra enyhülésekor esetleg már vissza-változtathatta volna. Éppen azért vállalta, mert az *élénk színű*vel sem „színezte át” *vörösrre* a maga politikai különállását a pártpolitikai kérdésekben, viszont megtarthatta költeményében az 1941-es viszonyokkal szembeni, antifasiszta és humánus, de nem „balos” érzelmeinek jelzését.

Vas István azon szavai, amelyeket közös rajzásukról, a harmadik nemzedék költőiről írt önéletrajzi művében, a „tartózkodó elegancia” jellemzés Kálnokyra illet legjobban: még legszűkebb társaságában sem szívesen pendített meg politikai témákat. Úgy tartotta, hogy meggyőződését, erkölcsi nézeteit éppen eléggé kifejezik a művei. De közvetve a *Szanatóriumi elégia* sem nélkülözi a humánus kiállást a szenvedő emberekért, a halálraítéltekért. Úgy vélem, az elégia a verset tápláló érzelmek szempontjából Kálnoky költő barátja, Radnóti *Járkálj csak, halálraitélt* című (1936-os keletű) verséhez áll közel.

Tenyészet és történelem

Kemény Simon találó kifejezése szerint a „tenyészet és történelem” verse ez a mű. Az idős irodalmár megérezte, hogy a vers előterében zajló biológiai tragédia¹¹ – a vers alanyáé és a betegtársaké – az egész emberiséget fenyegető végveszélyre utal a vers 3. részének 14. versszakában:

De a sötét erők, szüntelen szertejártván,
a halál magvait vetik;
az ártalmas csírák, az éhség és a járvány
szolgálnak eszközül nekik.

A láthatatlanul kicsik hadteste hódít
e földön, és talán kiirtja majd lakóit
a legutolsó emberig.

A költemény nagyságát főként ebben látom: az egyéni és a világhelyzet, a „halál magvainak” járványt hozó „vetése” és a bombavető, az „élő baktériummá vált betegek” és a világot lángba borító háború közötti párhuzam sejtetésében. Ugyanígy a mű lényeges eszmei hozadéka, hogy a kifejezett érzelmek teljes azonosulással és odaadással fordulnak a betegek *közösségéhez*, és mély ellenszenvvel viseltetnek az egyenruhás *tömegemberek* sokasága iránt. A „haladó” elem és a „kiállítás”, Kemény Simon állításával ellentétben, egyáltalán nem hiányzik a versből,¹² akkor sem, ha csupán közvetve, a kor két „kollektivista” irányzatától (nácizmus és bolsevizmus) egyaránt elhatárolódik a költő – attól függően, mikor mi az időszerű.¹³ A „láthatatlanul kicsik” a kórokozókön túl, jelképesen a személytelen, szürke (vagy csuka-szürke) tömegemberek *hódító hadtestére*, a háború járványhordozóira utal.

A szanatórium és környéke zárt világ a közeli halálra kiszemelt szerencsétlenek-

kel, akiknek, sejtései szerint, a szerző a sorstársa lett. A kórház konkrét, dermesztő pontossággal, majdhogynem naturalisztikusan rögzített valóságában a természeti szépséget szigorú demarkációs vonal választja el a lélek „haldoklásgyanús” érzéseitől, hogy egy későbbi verse, az *Alkony – Georg Trakl emlékének* szóalkotásával éljek. A vers „én”-je erre az állapotra építi létfilozófiáját: fél tüdejének eltávolításával és a haldokló betegársak látványával felfokozott tapasztalatokat szerzett arról, hogy az emberi sors végzete nem is a halál maga, hanem a halál tudata.

Arról nincsen szó, hogy a költő valamilyen karkai „kastélyhoz” hasonló, elidegenült és embertelen környezetnek állítja be a szanatórium belső világát. Ellenkezőleg, itt minden a betegekért van, bár az orvosi és az ápoló személyzet, a gondoskodó kezek a háttérben maradnak, legfeljebb a környezet sejteti őket. A műben lappangó vád és a visszafogott panasz a teremtést illeti, amely az egyén és az egész emberi közösség számára elhibáztatott. A teremtés gyarlóságának gondolata az egész életművön végigvonul, s a rokkanttá tevő betegség és műtét tapasztalatai majd még a fővárosban átélt háború, a szerelmi csalódás és a hosszú ideig tartó mellőztetés csapásaival együtt súlyosbítják a költő reményvesztettségét. Az ötvenes évek elején olyan versek birkóznak *A teremtés kudarca* gondolatával, mint a *Jegyzetek a pokolban*, az *Emberszabású panasz* vagy *A létezés rémségei* – de az is igaz, hogy ezeket előbb vagy utóbb fölülbírálják a prométheuszi tüzet élesztgető és kialudni nem hagyó darabok: a *Férfikor*, a *Vezeklés káromlásért*, az *Ars poetica* és különösen a *Letépett álarcok*, s a maga módján még sok más vers, köztük a *Hamlet elkallódott monológja* is.

Még egy-két stiláris és értelmező észrevétel

Kálnoky költői nyelvének alakulására nézve, a *Szanatóriumi elégia* sajátos újdonsága a fokozott tárgyszerűség. Az elemzők által előszeretettel idézett „gaffkyszámok”, „westergren-felvételek” (az első változatban Westergreen-felvételek) és „röntgen-leletek” kétségtelenül a harmincas évek német *új tárgyilagosságát* és a századelőn induló német orvos-költő, Gottfried Benn nevét is az olvasó tudatába villantják.¹⁴ A hazai költészetből főként a babitsi értelemben vett *objektív költészet* elvére hajznak. Az önmagát rabnak érző, végzetébe látszólag belenyugvó, az egész művét mindvégig rezignált hangnemben tartó költő gondolatai mindezek ellenére a *lázadó ember* nézeteit is fölfedik egy-egy pillanatra. Azt a Kálnokyhoz emlékezetünkbe, aki a harmincas-negyvenes években, majd az ellenkező előjelű diktatúrák idején is szembeszállt az emberi lét iránt közömbös teremtéssel és a gonosszal, például így: „Ég-föld hatalmai, / akik mulatsággal formáltak / fénylő csillagot fénytelen anyagból, / mit bánjátok, hogy hibbant tervező elv / munkál túl gyarló alkotásokban! / Én, az úgyis hamar veszendő, / szegyenetek szemetekbe kiáltom!” (*Hamlet elkallódott monológja*). A *Letépett álarcok* teszi föl

a pontot az i-re a *Szanatóriumi elégiában* megpendített motívumnak, a lázadó ember *létezéskritikájának* továbbfejlesztésében. „A bölcsesség, mit hetven-nyolcvan éven át szívok magamba, / testem petyhüdt tömlőjéből kifolyhat, / s tudatlan leszek ismét, mint a föld pora, / de termékenyítő veszély / vonzza milliárdnyi képmásomat, / hogy (...) induljanak ama fény felé, / hogy a leplek, álcák, miket ma még / néven nevezni nem tudunk, / de művük szenvedés, nyomor, halál, / egyszer ronggyá foszoljanak”. Ennél korábbi és későbbi versek is vannak Kálnoky életművében, amelyek bizakodást fejeznek ki az emberi közösség erejét illetően, mindenekelőtt a járványokat, az éhezést legyőző tudományban és a háborúknak, népirtásoknak véget vető jóakarásban s a velük összhangban működő, léleknemesítő művészetekben.

A triptichon-szerkezet érdekes arányokat mutat: az első és a második egyaránt hét versszakból áll, a harmadik több mint kétszer ennyi, 16 szakasznyi. Ezeknek a lírai műnemben szokatlanul nagy terjedelmű „tétéleknek” köszönhetően monumentális költemény a *Szanatóriumi elégia*. Nem *poéma* a szó majakovszkiji értelmében, sokkal inkább versszimfónia, Weöres Sándor fogalmaihoz híven mondván.¹⁵ Ezért – ugyancsak a zenéből véve a szót – nem annyira epikai fejezetekre, mint inkább „tétélekre” tagolódik.

A hármaskorú oltárnak ez a hosszabb szárnya, az előző kettőhöz hasonlóan, eleinte leíró jellegű, de a nyolcadik versszaktól kezdve egyre meditatívabb, filozófiai jellegű. Ez a szakasz kezdődik így, szinte tétélesen: „A lét reménytelen”. És ez az ítélet variálódik még a költő számos versében – ezzel küzd, ezt vonja vissza, vagy enyhíti meg legszebb, legboldogabb perceiben, eszmélkedéseinek legfényesebb óráiban.

Még egy szerkezeti észrevétel. Az 1. részben a menekülés vágya és kényszerképzelete kísérti meg a beszélőt, a 2. rész a sorstársak szemléletében merül el, a 3. versegység pedig a temetőben szemlélődő költő korábbi gondolatait bontja ki, ágaztatja tovább és foglalja össze. A 3. rész 7. szakaszában még az öngyilkosság gondolata is fölmerül a megfutamodás lehetséges módjaként. Az érzelem e szélsőséges „kilengései” azonban ezzel ellenkező irányban, az ellenszegülés különböző formáiban (düh, önvád, s ami a legjellemzőbb: lázadás) ugyancsak jól érzékelhetők. A költő lelkialkatából élete végéig gyakran feltörő indulat ebben a műben is megszólal, először (az első versegység 7. versszakában így: „Harag öntött el az ostoba végzet ellen, / sűrű, fekete szenvedély.” A hippokratészi alkattan szerint ez a „fekete szenvedély” az epés természetű, kolerikus ember jellemzője. Azé, aki sosem felejt el sérelmeit, s nem békés beletörődéssel, hanem szívós indulattal fordul az ártók és ártalmak ellen. Vas István egyenesen „bosszúról” írt a sokáig mellőzött költőnek elsőül elégtételt hozó esszéjében, a *Gyógyító pesszimizmusban*:¹⁶ „Kálnoky éppen személyes sorsának legbrutálisabb ostromát állva ébredt rá

tenyészet és történelem biztató fordulatainak lehetőségeire, a *Szanatóriumi elégia* »életigenlő« szakaszában, ahol a tavasz a föld alatt szervezi »játékos forradalmait«, hogy »a fák, mint párttagok, kitűzzék a rügyecskék élénk színű jelvényeit«. Az a prométheuszi dac, amely Kálnoky számos nagy versében később is munkál (pl. *Letépett álarcok*, *Hamlet elkallódott monológja*, *A magyar költészethez* vagy az elszántság groteszk változataként: *Hérosztratosz*), a *Szanatóriumi elégia* melankolikusabb hangnemén is át-átüt, pl. a 3. rész ismét József Attilás 5. szakaszában: „A félelem felém hiába is lopózna, / nem fogom görbülő gerinccel, szolgál módra / kérlelni a könyörtelent”.

A másik fontos érzelm, amely ellentmond a harc feladásának, a költőben feltámadó közösségi érzés. A triptichon második nagy egységének 3–6. versszakában ez elsősorban a *részvét* formájában nyilvánul meg. A betegársak megfigyelése már áttöri az önmagába forduló egyén szokványos lelkiállapotát, a közönyt: „Ó, hányszor néztem el az ödöngő csoportot / a kúracsarnokok előtt!” Az érdeklődés ilyen közvetlen formát ölt: „A legtöbb lány olyan fiatal volt és törekeny, / hogy összeszorult a szívem.” Maga a leírás is annyi együttérzést és féltést fejez ki, hogy a rokkanttá tevő bordaműtéten átesett fiatalember szavai nem csupán a másik nem iránti érdeklődéséről árulkodnak, hanem egyetemesebb részvétté nemesednek: „Félénk virágok a halál forgószeleiben. / Összebújtak nyolcan-tizen. / Könnyű lépéseik, ha csend van, szinte hallom! / A kettős lift felé siettek át a hallon, / kopogva, kis cipőiken”. A szerző, miközben sorstársairól beszél, fölveszi a külső megfigyelő pozícióját a betegek közösségében, amelynek pedig ő maga is részese: „E különös helyen sokan a szerelemben / kerestek feledést, vigaszt. / Mit elvesztettek, egy kék vagy fekete szemben / próbálták megfejteni azt. / Szívük sütkérezett a bágyadt téli napban, / s az irgalmas sugár leolvasztotta lassan / a reá kérgesült viaszt”.

A vers „én”-je továbbra is megőrzi remetei magányát. Pedig a nagy költeménynél előbb, de már a reátörő betegség hatása alatt írt szonettje, az *Utolsó napom* egy fiatal nő látogató emlékét idézi föl. A költő kapaszkodna lényébe, de a közeli halál előérzetében érzi, hogy kapcsolatuknak nem lehet jövője. Megrendítő a hasonlat, amellyel az elválást és alighanem végleges elszakadást idézi föl: „Mint aki a hídon áll és vízbe ejti csokrát, / s ijedten nézi, hogy ragadja el az ár, / míg végképp eltűnik...” S a fél esztendeig tartó szanatóriumi léthelyzetben egyre inkább a szenvedők iránti *együttérzése* kerekedik fölül a kétségbeesett vigaszkeresésen. Ahogy a szanatóriumi versek sorában *A gyógyulás hegyén* című szonettben olvashatjuk, „a könyörület szent izsópjá hint meg”. A vers záró mondata szentenciaszerűen foglalja össze érzéseit: „Szeressük és szánjuk testvéreinket, / kik ott maradtak s meghalnak helyettünk!”

Ez a *részvét* – mondhatni: ez a keresztényi hagyományokat őrző *könyörületesség* – a halottakra is kiterjed a *Szanatóriumi elégia* leghosszabb, 3. egységében.

A gyógyintézethez tartozó temetőt járva kedvenc világirodalmi műve, a *Hamlet* Yorick-jelenetére emlékeztetően folytatja meditációját a fejfák között. „Halott nevek. Sokan még húsz évet sem éltek. Mit vétettek vajon, s kinek? / Kaptak-e örömet az élettől szegények? / Halálukat ki érti meg?” A 3. rész 10. szakaszában folytatódik a halottak megszólítása: „Hány szürke alkonyat lepett meg észrevétlen, / testvéreim, tinálatok!” A következő versszakban a *testvéreinek* szólított halottak – a *morbus hungaricus*nak is nevezett kór, a tuberkulózis áldozatai – vele együvé, a halálraítéltek közé tartoznak: „...úgy esett, hogy egy hozzátok közel álló / közösség fogadott tagul”. Úgy beszél, mint aki már nem a gyógyulók, hanem a halálraítéltek társaságához tartozna. Adyval mondva „A halottak élén” tudja magát, aki hivatásának megfelelően a közös emberi sors panaszát énekli.

Kritikai megjegyzések

Nem hallgathatom el azt az észrevételemet sem, hogy a költőnek ez a költeménye – melyről már említettem, hogy mintegy lezárja az életmű ifjúkori szakaszát – még olyan érzelmes részleteket is tartalmaz, amelyeket később már csak elvétve találunk Kálnokynál. Nem a vers első szakaszában található „közvetlen érzelmki-fejezésre” gondolok, mely így hangzik: „s ekkor történt velem, hogy ráeszméltem arra, / mily borzasztó, hogy itt vagyok”. Nagyon is modernnek érzem ezt a részt, mert megpendíti azt a húrt, amely Dante *Isteni színjátékára*, közelebbről a *Pokol* világa felé mutat hangvételével és hangulatával. Az érzelmet mint realitást kezeli ez a közlés, nem mint panaszt. Inkább ilyesmiről állítanám, hogy tizenkilencedik századi, s talán azért érzem így, mert akár egy táncdal, azaz sláger részlete is lehetne: „Milyen lehangolók a fáradt ébredések!” (1. rész, 5. versszak.) Vagy: „Járok-kelek a lét zavart forgatagában, / és nyugtot nem lelek sehol”. Itt ugyan a modern, 20. századi költészet kulcsszavát is megtaláljuk, a *létet* mint ontológiai fogalmat, de nem éppen újszerű szöveggörnyezetben: (3. rész, 6. szakasz.) Azt várnánk, ami a vers túlnyomó részében kiválóan sikerül: hogy a nyugtalanítás fogalmát nem a „nyugtot nem lelek sehol” általánosításával, hanem a nyugtalanító hangulat megjelenítésével fejezze ki. Az öngyilkosság gondolatát fölvető részben olvasunk egy merész, a lázadást remekül kifejező gondolatot: „Az életet ha túl kegyetlennek találom, / eldobni azt enyém a jog, / és megrendelhetem naptár szerint halálom; / ha tetszik, mindent itthagytok” – vigyázat, nem mint erkölcsi aforizmat üdvözlöm ezt a mondatot, hanem mint a belső dráma, a vergődő lélek vívódása, a belső konfliktus egyik mozzanatát. (3. versszak, 7. versszak.) De ugyanennek a strófának az utolsó soraiban – miután helyesen vallja meg, hogy „de mégsem dörren el kezemben a revolver” – az olvasónak egy kissé naivan cseng a sóhaj: „Mily gyáva lázadó vagyok!” Nem elég az előbbi józan belátás, a következetességet hiányolja önmagától, s ez ront a bölcsületen.

Másutt is a meddő önvád zavar: „A semmi döllye tölt.” (3. rész, 13. versszak.) Nem az igekötő hiánya bánt (ennyi költői szabadság megadatik egy kötött ritmusú versben), hanem az indokolatlanság: a semmi riadalma, a *horror vacui*, a kozmikus nihil riasztja őt a túlsúlyban levő, meggyőzőbb versrészletek szerint. Ez nem drámai, hanem tisztán érzelmi fordulat, s megtorpanjtja a lázadásgondolatot.

Friedrich Schiller mondja esztétikai leveleinek az elégiáról szóló részében,¹⁷ hogy „az elégiában a gyásznak az eszmény keltette lelkesedésből kell fakadnia”. Ez a szabályt azonban nem kezelhető dogmaként, különösen a 20. századi költészetben. Hozzá „kell” tenni: az eszmény keltette lelkesedés a teljes hitevesztettség és lemondás ellenére is érvényesülhet, éppen az egyetemes mértékűre nőtt fájdalom következtében. Ilyesmire gondolok: „Nem várja szabadulás azt, / akiből kihalt a hit” – olvassuk az 1. rész 3. versszakában, s még több hasonló gondolatot idézhetnék a költeményből, a vers utolsó leütését is beleértve. Itt nincs „mégis”, nincs „perspektíva”, csupán az elkeseredett belenyugvás és az ennek ellenére, hiábavalóan is fel-feltámadó lázadás működik. Ez tehát nem bírálat részemről, hanem egy lehetséges bírálat tisztázása és cáfolata.

A világnézet alakulása. Thomas Mann

Az egri, majd 1941-től a fővárosi közigazgatásban dolgozó Kálnoky az első kötetének köszönhetően Magyarország s a nagyvilág háborús helyzetére eszméltető, közdolgokban is jól tájékozott irodalmi társaságát.¹⁸ Ennek az írói körnek tulajdonítható, hogy a klerikális és nyárspolgárinak tartott kisvárosi környezetéből a budapesti metropoliszba költözött Kálnoky citoyen-gondolkodása megerősödött. Tudatosan liberális és demokratikus hazafinak és antifasiszta érzelmű magyar európainak mutatják őt *Az árnyak kertje* után keletkezett versei csakúgy, mint tettei – az üldözöttekkel vállalt szolidaritása és amennyire lehetséges volt, megsegítésük. Erre belügyminisztériumi munkahelye adott neki védeltséget és lehetőséget: a Budapest ostroma előtti hónapokban, egészen a nyilaskeresztesek nyugatabbra meneküléséig. A Szálasi-uralom idején hamis igazolványokkal és egyéb szolgálattal látta el bujkáló, zsidó származású ismerőseit, nemegyszer ismeretleneket is, akiket barátai beajánlottak neki. Szabadelvű és demokrata volt a szó régi, legnemesebb értelmében.¹⁹

A *Szanatóriumi elégia* és a körülötte keletkezett versek voltaképpen az ifjúkor lezárásának is felfoghatók. Az amúgy is eredendően érzékeny költő még egészségesen írt fiatalkori versei között – igaz, a groteszk humort sem nélkülözön – már jócskán találunk a halál kísértő gondolatával foglalkozó darabokat. Az elégia – néhány hasonló tárgyú verssel együtt (*Kórház, Bordaműtét, A gyógyulás hegyén, Július*) – az egzisztenciális határhelyzetébe sodródott költő korszakos, nagy költeménye. Nagy vers, mert egyéni megpróbáltatását az egész emberiség létkérdé-

sével kapcsolta össze a világháború idején. A költői világnézetét, illetve az életmű logikáját illetően külön helye van a Kálnoky oeuvre-jében. Megírásakor – s még jó ideig, legalább a költő háború utáni magyarságtudatát tisztázó *Időszerűtlen val-lomásig* (s a vele együvé tartozó *Intermezzóig*) – az alkotó legnagyobb formátumu darabja. Mégsem állhatom meg, hogy hozzátegyem: 1942 előtt már írt ilyen fontos, az utókor számára nélkülözhetetlen művet. Az 1939 szeptemberében, a világháború kitörésének, a Lengyelországot leigázó „Blitzkrieg”-nek hatására írt verse, az *Egy modern zsarnokhoz* olyan európai rangú, kérlelhetetlen költői állásfoglalás, mint amilyenek a maguk idején Petőfi királyellenes versei, mint Arany János műve, *A walesi bárdok* vagy Illyés Gyuláé, az *Egy mondat a zsarnokságról*. Kálnoky verse, az *Egy modern zsarnokhoz*, ha név nélkül is, félre nem érthetően a háború kirobbantóját, népek és országok leigázójának, a Führernek jószolt csúfos véget, őt átkozta meg. Állást foglalt a haza s az emberiség nagy sorskérdésében, az Európát fenyegető nácizmussal szemben, mégpedig a világháború korai szakaszában. Annak, hogy a költő maga sem helyezte életművének legfontosabb költeményei közé, az lehet az oka, hogy – mint oly sok régi és új pályatársa – afféle „Muszáj-Herkulesként” szólalt fel a legégetőbb világpolitikai kérdésben.

Alapos okom volt arra, hogy Kálnoky László *Szanatóriumi elégiájához* fűzött gondolataim fölé Thomas Mann regénycímét, a *Varázshegyet* vegyem kölcsön.²⁰ Az epikai mű egyik legfontosabb mellékszereplője, Settembrini úr név szerint megjelenik a háromrészes költemény harmadik egységének tizenegyedik szakaszában: „A szép szavak silány gyűjteményével itten / csődöt mond Settembrini úr”. Ha a *Varázshegyet* fejlődésregénynek fogjuk föl (ahogy az is), akkor főszereplőjétől, Hans Castorptól erősen meg kell különböztetnem a vers írásakor harmincéves Kálnoky személyiségét. A húszas éveinek elején járó német regényhős gondolkodó, mérlegelő lény, de mentoraitól, a tizenkilencedik századi értelemben vett citoyentól, az önmagát garibaldista *carbonarik* utódjának valló, demokratikus gondolkodású Settembrinitől és annak szellemi, majd revolveres párbajellenfelétől, az arisztokratikus és prefasiszta eszméket valló Naftától – a Hans Castorp lelkéért vetélkedő öregektől – egyformán befolyásolható, s a világnézeti kérdésekben dönteni képtelen egyén. Kálnoky László viszont magasan a filiszterjelölt Hans Castorp fölött áll szellemiekben és erkölcsiekben. S nemcsak őt, hanem annak két, egymással ellentétes mesterét is fölülmúlja – ezt jelzi a kettő közül kétségtelenül rokonszenvesebb, de progresszív tulajdonságaival együtt is konzervatív Settembriniről kimondott véleménye. A vers két sornyi ítélete a jéghegy csúcsaként utal a mélyebben fekvő igazságra. Arra, hogy a humanista felvilágosító, Settembrini – aki a regényben Kálnoky kedvenc német költője, Goethe halálos ágyán elhangzott szavait ismételteti a fiatal útkeresőnek („*mehr Licht!*”, azaz *több fényt!*) – bő negyed évszázaddal később, a második világháború idején végképp nem tudna segíteni patinás elveivel az élet és halál

határmezsgyéjére érkezett, antifasiszta érzelmeiben szilárd költőnek. Settembrini nézetei már az első világháború előestéjén elavultnak bizonyultak *a cél szentesíti az eszközt* elvét valló, veszedelmesen okos Naftával szemben. Settembrini erkölcsi tartásról tanúskodó, de naivnak bizonyuló szavaival nem tudna mit kezdeni a gondolkodói és erkölcsi tekintetben már érett költő, az egyetlen verskötetével még pályakezdő és – nemzedékének számos beérkezett tagjához, például Radnótihoz, Weöreshez, Vashoz, Jékelyhez képest – kissé késlekedve induló, de hozzájuk a citoyen-gondolkodásban hamarosan felzárkózó Kálnoky László.

Még egy analógiát emelnék még ki Kálnoky László és Hans Castorp között. A Thomas Mann-i meghatározás szerint a rendezett anyagi és társadalmi körülmények között élő, illetve azokba mintegy „beleszületett” polgár helyzetét a német író a *hatalom védte bensőség* kifejezéssel jellemezte. Ezen azt kell értenünk, hogy a polgár – különösen fiatalon – kedvére lázadozhat a saját szülei által (is) reprezentált polgárság kulturális és társadalmi korlátoltsága ellen, s a szegények oldalára állhat, legalábbis egy határig, a rendőri és bírói hatalommal szemben védettséget élvez, legalábbis egy határig.²¹ Erkölcsi választás kérdése, hogy ezt ki mire használja – deviáns megmozdulásokban való részvételre, avagy mint Kálnoky, az üldözöttek segítésére a tomboló nyilasterror idején. A költő a jó ügyek szolgálatába állította azokat a lehetőségeket, amelyeket a Horthy-uralom vége felé elnyert belügyminiszteri állásának köszönhetett. Magatartása Bibó István, Nemes Nagy Ágnes, Weöres Sándor vagy Rónay György tiszteletre méltó példájához hasonló. Viszonylagos védettségét az említettekkel együtt az 1945 utáni káderezés idején veszítette el végérvényesen.

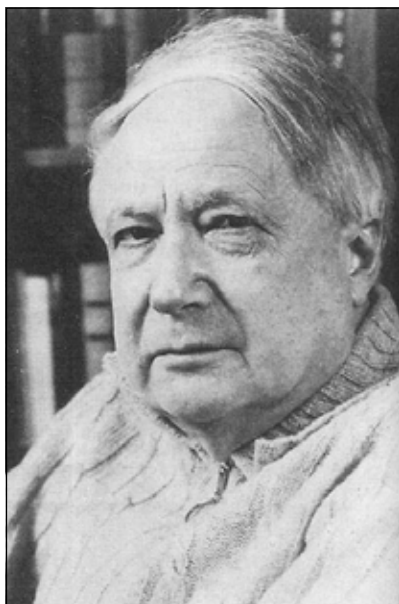
Summa summarum: A *Szanatóriumi elégia* Kálnoky 1957 utáni nagy költészetéhez vezető út egyik legfontosabb állomása. A pokoljáró mű a költészet mesterien kezelt közvetítő eszközeivel fényesen szemlélteti szerzőjének nyitottságát Európa és az emberiség létkérdéseire, és arról ad maradandó példát, hogy a költő miként szenvedte meg a súlyosan betegek sorsában osztozva is a háborúba hajszolt és a halálra ítélt népek tragédiáját.

Jegyzetek

- ¹ *Négy nemzedék. Élő magyar költők. A tanulmányt írta és költőket bemutatja Sötér István.* Parnasszus, 1948.
- ² Kemény Simon: *Tudósítás egy versről.* Újság, 1943. július 18.
- ³ *Az árnyak kertje,* versek. Magánkiadás a Magyar Élet Könyvkiadó gondozásában, 1939. június.
- ⁴ Csűrös Miklós: *Pokoljárás és bohóctréfa. Tanulmány Kálnoky Lászlóról.* Magvető Kiadó, 1988.

- ⁵ Radnóti Sándor: *Az öreg Kálnoky*. Kortárs, 1989/9; In: *Mi az, hogy beszélgetés?* Magvető, 1988 és *Menekülő szív*. K. L. emlékezete, Nap Kiadó, 2000.
- ⁶ Ld. Szabolcsi Miklós: *J. A. élete és pályája*. Kossuth Kiadó, 2005. 3. köt. 668. old.
- ⁷ Weöres Sándor: K. L.: *Az árnyak kertje*. Nyugat, 1939. augusztus.
- ⁸ *A reményhez*. Legutóbb in: K. L. *összegyűjtött versei*. Osiris klasszikusok. 10. old. Szerk.: Ferencz Győző.
- ⁹ Ld. az légia 3. részének 9. szakaszában.
- ¹⁰ Ld. Vas István önéletrajzi regényciklusát (*Nehéz szerelem*, 1964; *A félbehagyott nyomozás*, 1967; *Miért vijjog a saskeselyű?*, 1981) és ld. még Szántó Piroska *Bálám számara* című emlékiratát, Szépirodalmi Kiadó, 1982.
- ¹¹ Hogy Kálnoky miként viselte tüdőbajának következményeit, azt sorstára, Körössényi János (1920–1990): *Leszakadt vitorlával* címmel kiadott verseinek (1975) ajánlásában írta le 1975-ben, *Hevenyészett arckép* címmel: „Hiába él az ilyen beteg a hatalmas levegőtengerben, nem szívhat abból eleget magába; az atmoszféra oxigénre szomjas Tantalusza lesz belőle”. Az ifjúkorában kiválóan úszó és teniszező Kálnoky fizikai életében súlyos törést jelentett a betegség s az életmentő műtét. A maga filigrán módján kisportolt fiatalember férfikorára oxigénhiányban szenvedő ember lett, bár ez költőiműfordítói teljesítményein nem látszott meg. Rokkantságához képest szép kort élt meg – hetvenhárom évével meg is haladta a magyar férfiak átlagosan elért életidejét.
- ¹² „Minden divatos kellék hiányzik Kálnoky verséből: a humánus, a népi elem, a kötelező politikai motívum, a »kiállítás«, a hitvallás a politikai és szociális irányokkal szemben” – írta Kemény Simon a verset üdvözlő cikkében. Jóakarátú tévedésnek tartom ezt a túlzottan apolitikus megállapítását.
- ¹³ Emlékezett Kálnoky véleménye Németh László „harmadik utas” elméletére, mely szerint az egyik út a kétféle előjelű kollektívizmus (vörös vagy barna szocializmus, azaz bolsevizmus és náciizmus), a másik az individualizmus (demokratikus kapitalizmus) útja, s a harmadik út pedig a minőségi szocializmus. Szórványos politikai költészetében, akárcsak Németh László az esszéiben, élesen bírálta és gúnyolta a nyugati kapitalista hatalmak önző és haszonleső háborús politikáját is, nemcsak a náciizmust, fasizmust (ld. *Hírek az éterben*, illetve a teljes életműkiadások függelékében olvasható, kötetbe nem sorolt verseit, ld. *Versciklus 1944-ből* alcím alatt). Németh Lászlóhoz képest nagy eltérés viszont, hogy Kálnoky nemcsak az első két „utat”, hanem a harmadikat, a „minőségszocializmust” is elutasította, s a szabad és független egyéniséget, a humánus – és ha kell, harcosan humanista – álláspontot foglalta el, s ennek egyetlen tömegpárt sem felelt meg. Nem politikán kívüli, hanem pártokon kívüli, szabadelvű értelmiséginek vallotta magát a szó klasszikus értelmében.
- ¹⁴ Különösen Gottfried Benn itthon legismertebb versére, az *Férj és feleség átmegy a rákbarakkon* címűre gondolok, bár Kálnoky versében közvetlenebbül nyilvánul meg a részvét, mint Benn *Hullaház és más költemények* című kötetének (1912) költeményeiben.

- ¹⁵ Weöres Sándor *Tizenegy szimfóniának* nevezte egyes verseit és versciklusait. Ld. *Tizenegy szimfónia* című versválogatását, Szépirodalmi Kiadó, 1973.
- ¹⁶ Vas István: *Gyógyító pesszimizmus*. ÉS, 1970. aug. 15. In: *Az ismeretlen isten*, Szépirodalmi, 1974, ill. *Menekülő szív*. K. L. emlékezete, Nap Kiadó, 2000.
- ¹⁷ In: *Schiller válogatott esztétikai írásai*. Szerk. Vajda György Mihály, 1960.
- ¹⁸ Utalok itt Kálnoky művei közül főként a Vas Istvánnak ajánlott, *Baka utca* című versére (1944 ősz).
- ¹⁹ Egerben szinte csak diákkori mentora és barátja, a nála öt mintegy évvel idősebb, költő és újságíró, Apor Elemér egyengette Kálnoky költői útját, s leginkább ő volt alkalmas arra, hogy a verselés tudományát korán elsajátító Kálnoky a világnézeti gondjait is megvitassa vele. De Apor Elemér hívő katolikus volt, az ifjú költő pedig a darwinizmus, a modern fizika és csillagászat hatására a vallástól eltávolodó aufklárista.
- ²⁰ A kor nagyhatású világirodalmi alkotója Thomas Mann. Emigrációjában rendszeresen felszólalt Hitlerék ellen. A *Varázshegy* nálunk 1925 óta népszerű mű. József Attila is erre a regényre utalt *Thomas Mann üdvözlése* című költeményében (1937) a főhős Hans Castorp szerelme, Madam Chauchat említésével.
- ²¹ Thomas Mann ilyen lázadókat nemigen ábrázolt hatalmas művében, legfeljebb a régmúltba vetítve, a bibliai József, majd később Mózes személyében (*József-tetralógia*, ill. *A törvényhozó*). A maga idejében ő maga volt az, aki a nácizmus győzelme után önként lemondott nagypolgári védettségeről, s a politikai harcot választotta. Műveiből ezért raktak máglyát a hitleristák (1937).

Kálnoky László (1912–1985)